

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

з теми **«ІННОВАЦІЙНІСТЬ У ЗАСТОСУВАННІ ПРОБЛЕМНОГО ПІДХОДУ
ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ЧАСТИН МОВИ В 3 КЛАСІ»**

Виконала: здобувачка другого
(магістерського) рівня вищої освіти
PO1-M22 групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Матіяш Ольга Михайлівна

Керівник:
Аліксійчук Олена Станіславівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри музичного мистецтва

Рецензент:
Бахмат Наталія Валеріївна,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та методик
початкової освіти

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ	8
1.1.Сутність понять «проблемна ситуація», «проблемне навчання»	8
1.2.Типологія проблемних ситуацій, основні способи їх створення	22
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ	38
2.1. Аналіз програми та підручників щодо вивчення частин мови у 3 класі.....	38
2.2. Ефективність експериментального дослідження	54
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78

ВСТУП

Основна мета вивчення української мови – формування грамотної особистості, яка уміє і знає шляхи, способи добору мовних засобів відповідно до ситуації спілкування. Водночас на уроках української мови потрібно реалізовувати й виховну мету, тобто плекати національно свідомого, духовно багатого громадянина, який би пишався своєї етнічною приналежністю, знав традиції, звичаї рідного народу, з пошаною ставився до його (та й своїх) мовних скарбів. Безперечно, володіти мовою необхідно як в усній, так і в писемній формах. Визначником, показником якості знання особливостей писемної мови є правописні уміння й навички, з-поміж яких орфографічні викликають найбільше труднощів у молодших школярів.

Досвід організації проблемного навчання накопичувався у світовій практиці впродовж багатьох десятиліть. Розробці методики і технології проблемного навчання значною мірою сприяли наукові праці в галузі психології освітньої діяльності (А. Леонт'єв, П. Гальперін, В. Давидов, Н. Менчинська, Н. Талізїна та ін.).

За нової парадигми освіти пріоритетним у педагогічному мисленні є новий підхід до ролі учня в освітньому процесі. Саме учень має стати центральною фігурою на уроці. Від творчої активності школярів, їхнього вміння доказово міркувати, обґрунтовувати свої думки, спілкуватися з однокласниками, з учителем залежить результативність уроку.

Сьогоднішній стан навчання молодших школярів засвідчує, що майже 80% дітей залишаються на уроці пасивними, і цю пасивність спостерігають упродовж багатьох років навчання у закладі загальної середньої освіти. Інакше кажучи, дитина «відсиджує» уроки. Вплинути на традиційний процес навчання, підвищити ефективність, спрямувати його на розвиток особистості учня, на нашу думку, може використання проблемного підходу в навчанні молодших школярів. Суть проблемного навчання полягає в тому, що освітній процес відбувається за

умови постійної активної взаємодії всіх учнів. Відбувається колективне, групове, індивідуальне навчання, навчання у співпраці, коли вчитель і учні рівноправні суб'єкти навчання. За умови організації освітньої діяльності в такий спосіб у класі створюється атмосфера взаємодії, співробітництва, що дає змогу вчителю стати справжнім лідером дитячого колективу. Організація проблемного навчання передбачає послідовне і цілеспрямоване висунення перед учнями пізнавальних завдань, які вони вирішують під керівництвом учителя і поряд із цим активно засвоюють нові знання. Саме проблемні ситуації допомагають активізувати освітній процес, у якому теорію і практику засвоюють одночасно, а це дає змогу учням формувати характер, розвивати світогляд, логічне мислення, зв'язне мовлення, формувати критичне мислення, виявляти індивідуальні можливості. Крім цього, освітній процес організовують так, щоб учні шукали зв'язок між новими та вже отриманими знаннями; приймали альтернативні рішення, мали змогу зробити «відкриття», формували свої власні ідеї та думки за допомогою різноманітних засобів; навчались співробітництву.

Для ефективного застосування проблемного підходу, перш за все, потрібно визначити потенційні можливості учнів, їхні інтереси, а потім уже на основі цих знань пропонувати школярам цікаві й доступні для них завдання.

Зауважимо, що значне місце серед завдань початкового етапу навчання займає проблема – як закласти основи усного та писемного мовлення молодших школярів під час вивчення української мови. Як записано в навчальній програмі для 1–4 класів, початковий курс української мови повинен:

– забезпечувати практичне засвоєння учнями найголовніших орфоепічних, орфографічних та пунктуаційних правил української літературної мови;

– збагачувати словниковий запас й удосконалювати граматичний лад усного і писемного мовлення школярів;

– удосконалювати в учнів каліграфічні навички, прищеплювати їм культуру оформлення письмових робіт;

– відпрацьовувати загальнонавчальні уміння й навички, передбачені програмами (користуватися підручником, словниками, довідковою літературою).

З огляду на сказане, **актуальність** теми дослідження зумовлена, по-перше, соціальною значущістю оволодіння мовою як засобом спілкування і пізнання, по-друге, невисоким рівнем засвоєння граматичних понять частин мови учнів початкової школи, недостатністю дослідження проблеми в теоретичному і практичному аспектах.

Мета роботи полягає в тому, щоб теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику вивчення частин мови в 3 класі засобами проблемного підходу.

Завдання дослідження :

- виявити психолого-педагогічні і методичні основи використання проблемних методів навчання;
- вивчити передовий педагогічний досвід щодо використання проблемних методів навчання на уроках української мови;
- виявити труднощі та проаналізувати причини їх появи в роботі вчителів початкової школи;
- розробити методику використання проблемно-пошукових завдань та експериментально перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – методика навчання частин мови в 3 класі.

Предмет дослідження – шляхи застосування проблемних методів навчання на уроках української мови в 3 класі під час вивчення частин мови.

Гіпотеза дослідження: пізнавальна активність і самостійність молодших школярів суттєво підвищуються, якщо на уроках української мови поетапно впроваджувати систему вправ проблемного характеру відповідно

до змісту уроку та його дидактичних цілей, які нестимуть свідомий характер і спиратимуться на простіші навички і вміння.

Методи дослідження: теоретичні (системний аналіз літератури з проблеми дослідження, теоретичне моделювання); емпіричні (педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний), методи математичної обробки його результатів).

Організація дослідження. Експериментальне дослідження проводилось на базі Яблунівського ліцею Копичинецької міської ради Чортківського району Тернопільської області.

Теоретичне значення дипломної роботи полягає у визначенні особливостей проблемного навчання під час вивчення української мови у початкових класах; у впливі цього підходу на учнів.

Практичне значення роботи. Методичні рекомендації із застосування проблемного підходу під час вивчення української мови в початкових класах можуть бути використані здобувачами вищої освіти та вчителями початкових класів як у науковій, так і в навчально-виховній роботі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі розроблена система завдань репродуктивного, проблемно-пошукового та дослідницького характеру, які спрямовані на засвоєння навчального матеріалу учнями та підвищення їхньої пізнавальної активності.

Дослідження проводилось поетапно.

На першому етапі було здійснено аналіз психолого-педагогічної і методичної літератури із застосування проблемного навчання в початкових класах, сконкретизовано мету, предмет і завдання дослідження, сформульовано робочу гіпотезу.

На другому етапі провели констатувальний експеримент, розробили експериментальну методику, спрямовану на використання проблемного підходу в початковій школі.

На третьому етапі апробували програму формувального експерименту, визначили зміст проблемного підходу, виявили умови і шляхи реалізації експериментальної методики в освітньому процесі початкової школи.

На четвертому етапі було здійснено аналіз та узагальнення одержаних результатів, впроваджено в практику методичні рекомендації, сформовано висновки.

Апробація роботи. Основні положення і результати представлено на низці міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях; експериментальному дослідженні на базі закладу освіти та обговорено на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2022-2023 н.р. і 2023-2024 н.р.).

Опубліковано наукову статтю «Типологія проблемних ситуацій та основні способи їх створення в освітньому процесі НУШ» у збірнику наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету К-ПНУ (Випуск ХІХ. 2023. С. 260-264).

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Проблемне навчання передбачає послідовне і цілеспрямоване висунення перед учнями пізнавальних проблем, вирішуючи які, вони під керівництвом вчителя активно засвоюють нові знання.

Специфіка проблемного навчання в початкових класах виявляється у формах організації проблемно-пошукової діяльності учнів, в типах проблемно-пізнавальних завдань.

Розумова діяльність школяра стає напруженою і переборює труднощі тоді, коли є стимул – інтерес, мотив, через які виникає необхідність аналізу (розгляд) фактів. Для стимулювання розумової діяльності учнів у процесі засвоєння матеріалу створюються життєві ситуації, ставляться проблеми. На підставі сказаного в початкових класах ширше практикується проблемний підхід до вивчення нового матеріалу. Вирішенню цього завдання сприяє створення ситуації утруднення.

Вивчення причин відставання молодших школярів у навчанні показує, що провідне місце серед них займає недосконалість методики викладання, переважання способів навчання, розрахованих на механічне запам'ятовування і відтворення навчальної інформації. Таке навчання не розвиває школярів.

Водночас підхід до проблемного навчання як до універсального напряму на практиці призводить до низки помилок. Одна з них виявляється в неправомірному прагненні деяких вчителів обов'язково починати кожен урок із створенням проблемної ситуації. Але є багато уроків, в змісті яких немає явних проблем. Спроби ставити перед учнями „проблеми” на таких уроках ведуть лиш до надуманих ситуацій.

Недоцільно ставити як проблему уроку питання, відповідь на яке вже відома учням. Проблемна ситуація стає надуманою, штучною, вона не спонукає дітей до пошуку.

Постановка на уроках у початкових класах проблем, що не впливають безпосередньо із змісту уроку, не дає змоги провести на такому уроці цілеспрямований пізнавальний пошук із метою усвідомленого засвоєння виучуваного матеріалу.

Звичайно, дітям можна давати завдання зі збору матеріалу до уроку. Але такі завдання повинні бути доступними для самостійного виконання учням, а роботу з цими матеріалами можна вести тільки на уроці під керівництвом вчителя.

До поширених помилок в здійсненні проблемного підходу в навчанні молодших школярів належать створення проблемних ситуацій здебільшого словесними методами, а не шляхом постановки дослідів, аналізу спостережень.

Проблемне навчання, на нашу думку, може бути одним із важливих напрямів удосконалення навчального процесу, оскільки сприяє цілеспрямованості пізнавальної діяльності дітей, надає творчого характеру їх навчанню і зрештою створює сприятливі умови для успішного навчання і розвитку інтелекту учня. Однак, щоб повністю реалізувати ці можливості проблемного навчання, потрібно усунути недоліки в його практичному здійсненні.

Аналізуючи виконану роботу, ми зауважили, що в постановці проблеми потрібно старанно продумувати, чи впливає вона із змісту уроку, чи служить його дидактичним і виховним цілям. Необхідно взяти до уваги, що постановка проблем, що не відповідають цій вимозі, може заважати учням зрозуміти суть питань, що розглядаються на уроці. Постановка проблеми на початку уроку визначає його зміст і логіку. Урок повинен включати логічну цілеспрямовану систему питань і завдань, що сприяють вирішенню проблеми і реалізувати цільову установку уроку.

Структура проблемного уроку також може мати різні варіанти. Найпоширенішою є така форма, коли учень від спільної класної фронтальної

роботи переходить до групової й індивідуальної, а потім на певному етапі повертається до колективної.

Учитель, не розкриваючи всієї теми уроку, не повідомляючи висновків, ознайомлює учнів тільки з найскладнішими поняттями і правилами. Решту нового матеріалу діти засвоюють у процесі самостійного розв'язування пізнавальних задач, розкриваючи істотні ознаки, властивості і закономірності, зв'язки між відомими й невідомими компонентами задачі.

Якщо впродовж кількох уроків учні починають досить обґрунтовано і правильно розв'язувати запропоновані пізнавальні завдання, можна вважати, що їм під силу будуть і складніші завдання, що своєю чергою уможливило перехід деяких школярів на вищий рівень проблемно-пошукової діяльності.

Ефективність застосування диференційованих проблемних задач у процесі проблемно-пошукової діяльності учнів початкових класів залежить від дотримання певних умов.

Проблемна задача має відповідати рівневі розвитку розумових здібностей учня, виходити з логіки навчального матеріалу, та наважливіше – сприйматися учнем як закономірна трудність, самостійне подолання якої необхідне. Для піднесення рівня розумової діяльності школярів необхідно поступово ускладнювати пізнавальні завдання і ступінь самостійності учнів у розв'язанні їх.

Залежно від того, наскільки учні оволоділи певними операціями, варто не лише ускладнювати учням завдання, а й варіювати їхню форму і зміст. Кожне завдання має бути новим ступенем у розвитку розумових здібностей, у закріпленні вмінь і навичок.

Слід пам'ятати, що організація проблемно-пошукової діяльності школярів буде успішною лише за умови, коли вчитель віритиме в потенційні можливості своїх вихованців і з огляду на це однаково піклуватиметься про розвиток кожного з них.

Як виявило експериментальне дослідження, вирішуючи проблемні завдання під час вивчення частин мови в 3 класі, учні активно мислять, успішно долають пізнавальні труднощі. У процесі пізнавального пошуку в учнів розширюються знання, вдосконалюються вміння, виробляється інтерес до навчання. Основний шлях включення учнів у творчу навчальну працю проходить через застосування проблемних ситуацій, причому зростаючої трудности, масштабності і діалогічності. Це є водночас і реальним способом оптимізації освітнього процесу в комплексі його основних функцій: освітній, розвивальній, виховній, які в цьому разі нероздільно поєднуються між собою. Отже, на підвищення ефективності навчання суттєво впливає оптимальне використання стимулювального впливу проблемних ситуацій на розвиток розумової активності учнів. Його успішна реалізація в практиці школи безпосередньо пов'язана із здійсненням педагогічно-доцільного керівництва учнівським пізнанням: збільшення позитивної і зменшення негативної дії проблемних ситуацій у навчальній діяльності учнів досягається завдяки різнобічному врахуванню залежностей, що існують між компонентами проблемної ситуації та провідними характеристиками в розвитку учня як особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадер В. І. Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів. Київ : АПН, 2000.
2. Бадзюк О. Розвиток мовлення. Написання докладного переказу. II цикл навчання (3-4 класи). *Початкова школа*. 2020. №5-6. С.6-8.
3. Баршай Л.С. Індивідуалізація пізнавальної діяльності молодших школярів. *Початкова школа*. 1991. №12. С. 18–20.
4. Бих І. Мовно-мовленнєвий розвиток учнів початкових класів як необхідна умова успішного навчання. *Магістр*. 2005. Вип.1. С. 95–98.
5. Большакова І.О., Пристінська М.С. Навчання грамоти. 1 клас. Навчальний зошит: У 4 ч. Ч. 1. Харків : Вид-во «Ранок», 2017. 48 с.
6. Вашуленко О. Методичні рекомендації щодо роботи за новим підручником «Українська мова та читання. 3 клас. Частина 2». *Початкова школа*. 2020. № 9. С.14-20.
7. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі: Метод. посіб. Київ : Освіта, 2006. 268 с.
8. Вашуленко М., Дубовик С. Формування в учнів початкових класів дослідницьких умінь на матеріалі програмового курсу української мови. *Початкова школа*. 2020. №4. С.18-23.
9. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 2002. 576 с.
10. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
11. Грищенко А. Частина мови у структурі словосполучення і речення. *Українська мова і література в школі*. 1986. №7. С. 39–45.
12. Данилова Л. Розвивати пізнавальну активність учнів. *Рідна школа*. 2002. №6. С. 18–19.
13. Довга Т.Я., Завіна В.І. Шляхи раціоналізації навчальної праці молодших школярів. *Початкова школа*. 1990. №3. С. 18–24.

14. Дубовик С.Г. Прийоми розрізнення відмінків іменника. Початкова школа. 1996. №7. С. 6–10.
15. Журавель Н. Ф. Корекційно-комунікативне навчання в контексті особистісно орієнтованої освіти. Початкове навчання і виховання. 2007. № 10 (122). С. 8–15.
16. Житко Т. Методи навчання – передумова інтелектуального розвитку особистості. Рідна школа. 2002. №6. С. 72–77.
17. Казнадзей К. Прикметник: [Методичні рекомендації]. Початкова школа. 1987. №11. С. 66–74.
18. Калошин В.Ф. Проблемне навчання – перспективний напрям формування творчих здібностей учнів. Управління школою. 2008. №16. С. 2–6.
19. Каніщенко А. П., Ткачук Г.О. Збагачення активного словника учнів 2-4 класів у роботі над прикметником: навч.-метод. посібник. Київ : Промінь, 2010.
20. Каніщенко А.П., Литвин Л.П. Проблемний підхід до вивчення частин мови в початковій школі. Київ : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. 57 с.
21. Киричок І.І. Педагогічні умови формування лінгвістичної компетенції молодших школярів на уроках української мови. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Випуск 81. 2021. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. С. 103-108.
22. Коберник Г.І. Стимулювання пізнавальної діяльності молодших школярів у процесі вивчення нового матеріалу. Умань, 1992. 238 с.
23. Коваль Г.П., Деркач Н.І. Методика викладання української мови: Навчально-методичний посібник. Рівне, 2002. 390с.
24. Коляда О. Комплексні завдання для самостійних робіт з української мови. Початкова школа. 1997. №2. С. 14–16.
25. Коротаєв Б.І. Методи навчально-пізнавальної діяльності. Київ, 1991. 186 с.

26. Костишин Н. Прикметник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки. Українська мова та література. 2005. №36. С. 17–18.
27. Коломієць Н. Інтерактивні технології в особистісно орієнтованій освіті. Відкритий урок. 2006. №17–18. С. 12–15.
28. Кремень В. Філософія освіти ХХІ ст. Освіта України. 2002. № 102–103. С. 74–85.
29. Лазаренко Н. Збагачення словника молодших школярів прикметниками. Початкова школа. 1999. №1. С. 14–17.
30. Лазаренко Н. Розвиток пізнавальної активності першокласників у період навчання грамоти. Початкова школа. 1998. №5. С. 10–12.
31. Луцюк Н. С., Собчук О. М. Інформаційні технології особистісно зорієнтованого навчання в сучасній школі. Пед. пошук. 2012. № 4. С. 22–26.
32. Лушин П. Так ли далека личностно ориентированная перспектива в образовании? Післядипломна освіта в Україні. 2012. № 2. С. 37–41.
33. Лопушинська Н., Лопушинський І. Самостійна робота школярів на уроках мови. Початкова школа. 1997. № 4. С. 26–27.
34. Майбородюк Н. Д. Саморозвиток в особистісно орієнтованому просторі. Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. пр. / Криворіз. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2010. Вип. 29. С. 167–172.
35. Мачнева О.М. Робота над помилками на уроках української мови у 1-4 класах. Методична система опрацювання всіх орфограм курсу за алгоритмами. Київ : Основа, 2018. Частина 2. 224 с.
36. Мірошник З. Формування «Я-концепції» молодшого школяра в умовах особистісно-орієнтованого навчання. Мандрівець. 2003. № 4. С. 58–61.
37. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови (конструювання, редагування, переклад). Київ : Рад. школа, 2005. 148 с.
38. Методика навчання мовно-літературної освітньої галузі (українська мова): методичні рекомендації / О.І.Костащук. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2023.

39. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [за наук. ред. М.С. Вашуленка]. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
40. Мірошник С. Проблемне навчання як засіб формування творчої активності й самостійності. Українська мова і література в школі. 2003. № 4. С. 5–9.
41. Моляко В.О. Концепція виховання творчої особистості. Початкова школа. 1991. №5. С. 3–5.
42. Надвинична Т. Психологічне проектування навчальних задач у контексті особистісно зорієнтованого навчання. Психологія і суспільство. 2008. № 3. С. 41–55.
43. Наумчук М. М. Сучасний урок. Тернопіль : Астон, 2001. 263 с.
44. Нова українська школа: poradnik для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
45. Новий Державний стандарт початкової освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018р.
46. Піхота М. Освітні технології. Навч.-методичний посібник. Київ : А.С.К., 2002. 255 с.
47. Погорелова Т.В. Проблемно-пошукові методи - важлива умова активізації пізнавальної діяльності учнів. Початкове навчання. 2006. № 1. С. 5–10
48. Пометун І.О., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Науково-методичний посібник / За ред. О.І. Пометун. Київ, 2007. 192 с.
49. Поплавський Г.М. Поєднуючи проблемне навчання з ігровим. Всесвітня літ. в середн. навч. закладах України. 2000. №5. С. 21–23.
50. Піддубний М. Фасоля А. Науково-методичне забезпечення особистісно зорієнтованого навчання української літератури. Школа. 2010. № 7. С. 38–42.

51. Прокопчук Т. В. Педагогічна рада й особистісно орієнтоване навчання. Завучу. Усе для роботи. 2010. № 8. С. 21–27.
52. Пушкарьова Т. Взаємодія вчителя з учнями початкових класів в умовах особистісно орієнтованого навчання. Початкова школа. 2002. № 6. С. 47–49.
53. Пушкарьова Т. Технологія проведення особистісно орієнтованого уроку в початкових класах. Початкова школа. 2003. № 4. С. 7–10.
54. Старинська О. Ініціатива як умова активізації пізнавальної діяльності. Початкова школа. 2000. №5. С. 34–35.
55. Ткачук В., Грибчук Л. Післябукварик: читаємо, пишемо, розвиваємо мовлення. В.-во : Підручники і посібники, 2020. 112 с.
56. Токова О. Урок у системі особистісно орієнтованого навчання. Сучасні педагогічні технології: [навч.-метод. посібник]. Ч.1. Ніжин : Грані-Т, 2006. 298 с.
57. Топузов О. Проблемна ситуація в торії проблемного навчання. Шлях освіти. 2007. № 5. С. 12–15.
58. Турянська О. Компетентнісний підхід і його місце у особистісно орієнтованому навчанні в школі. Молодь і ринок. 2010. № 7/8. С. 84–88.
59. Українська мова: Довідник / За ред. А.О.Свашенко. Харків : Світ дитинства, 2003. 336 с.
60. Українська мова з методикою навчання в початкових класах. Інтегрований курс / За ред А.П.Каніщенко. Київ : Промінь, 2003. 232 с.
61. Фіцула М.М. Педагогіка: Посібник. Київ : Академія, 2002. 527 с.
62. Федорова Н. Технологія особистісно орієнтованого навчання – один із елементів модернізації педагогічних умов для розкриття обдарованості дитини. Рідна школа. 2009. № 4. С. 62–65.
63. Ягупов В. В . Педагогіка : Навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. 560 с.